

Taberî Rivayetleri Bağlamında Hz. Hafsa'nın Tefsir İlmindeki Yeri

Öz: Hz. Hafsa, Mekke'de dünyaya gelmiş olup Hz. Ömer'in kızı ve Hz. Peygamber'in hanımıdır. Kendisi hafız olup Medine'de Hz. Peygamber tarafından kadınlara okuma-yazma öğretimiyle görevlendirilmiştir. Vahyin başlangıcından hicri ikinci asrın sonuna kadar kadınların Kur'an'ı tefsir çabaları araştırma konusu olmuştur. Tefsir ilmi bakımından Hz. Hafsa, âyetlerin doğrudan izahında ve kırâatlerin naklinde önemli katkılar sağlamıştır. Hz. Hafsa, Kur'an'ın çoğaltılması sürecinde önemli hizmetlerinin bulunması ve kendine ait bir Mushaf'ın olması nedeniyle Kur'an Tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Hz. Hafsa, nuzûl sebepleri olarak bazı âyetlerin inmesinde konu olmuştur. Taberî tefsiri perspektifinden bakıldığında Hz. Hafsa'nın Ahzâb süresi; Talak süresi; Tahrim süresi âyetlerinin nuzûl sebeplerinde konu edinildiği görülmektedir. Sonuç olarak belirtilecek olursa âyetlerin anlam muhtevası ile Hz. Hafsa ve Hz. Âişe ile ilgili rivâyetlerin nuzûl ve sîret bağlamında örtüşüğünü söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Mushaf, Taberî, Hz. Hafsa.

Yakup
BIYIKOĞLU*

The Place of Hafsa in the Science of Tafsir in the Context of Taberî Narrations

Abstract: Hafsa was born in Mecca and is the daughter of Omer's daughter and she is the wife of the Prophet. She was a hâfiz and was assigned by the Prophet to teach women how to read and write in Medina. Women's efforts to interpret the Qur'an from the beginning of the revelation to the end of the second century of the hijra have been the subject of the research. In terms of the science of tafsir, Hafsa made significant contributions to the direct explanation of the verses and the transmission of the recitations. Hafsa has an important place in the History of the Qur'an due to her important services in the process of duplicating the Qur'an and having her own Mushaf. Also, Hafsa was the subject of the revelation of some verses as the reason for their revelation. When viewed from the perspective of Taberî's commentary, Hafsa's Ahzâb surah; Surah Talaq; Tahrim Surah. It is seen that the verses are discussed in the reasons for their revelation. As a result, it is possible to say that the meaning of the verses and the narrations about Hafsa and Aisha overlap in the context of revelation and sirah.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Mushaf, Taberî, Hafsa.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı. E-Posta: ybiyikoglu@nku.edu.tr - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0759-8634>.

Giriş

Hız. Hafsa bint Ömer (ö. 45/665 [?]) milâdî 605 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Babası Hz. Ömer olup Annesi Zeyneb bint Maz'ûn el-Cumahiyye de Sahâbedendir. Rivayetlere göre daha önce Bedir gazvesine katılan Huneys ile evlilik yapan Hz. Hafsa, eşi Medine'de hasta olup vefat ettikten sonra 400 dirhem mehir karşılığında Hz. Peygamber ile 625 yılında evlenmiştir. Hz. Peygamber ile evliliğinin bir yıl önce gerçekleştiğine dair rivayetler de mevcuttur. Vefat tarihi hakkında ihtilaf söz konusu olsa da Şaban ayında (Ekim 665) Medine'de vefat ettiği, cenaze namazını Mervân b. Hakem'in (ö. 65/685) kıldırıldığı ve Cennetü'l-Bakî' mezarlığında defnedildiği kaynaklarda belirtilmektedir.¹

Vahyin başlangıcından ikinci asrın sonuna kadar kadınların Kur'ân'ı tefsir çabaları birtakım araştırmalara konu olmuştur. Zira tefsir literatürüne katkı sağlamak adına bu alandaki çalışmalara göz atmak, Kur'ân Tarihi ve Tefsiri bağlamında onların çabalarını ve katkılarını gözler önüne sermek, özellikle de hanım sahâbiler bağlamında nüzul ortamını yeniden gözden geçirmek büyük önem arz etmektedir.² Ayrıca Mushaf tarihi bağlamında bakılacak olursa Kur'ân'ın cem'inde önemli hizmetleri olan ve kendine ait bir Mushaf'ı bulunan Hz. Hafsa, Tefsir ilmi alanında önemli bir yere sahiptir.

Yapmış olduğumuz tespite göre tefsir ilmi açısından kırâat alanı dışında Hz. Hafsa hakkında müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Görebildiğimiz kadarıyla Hz. Hafsa'nın kırâat ilmindeki yeri konulu olarak yazılan bir makale mevcuttur.³ Ayrıca Hz. Hafsa ile ilgili telif edilen ve muhtevasında Mushaf tarihi muhafazasındaki rolü⁴ ve hakkında inen ayetler⁵ şeklinde başlıkları olan iki kitap bulunmaktadır. Bu makalede bunlardan farklı ve daha kapsamlı olarak Hz. Hafsa'nın tüm yönleriyle tefsir ilmindeki yeri araştırılacaktır. Çalışmanın

¹ M. Yaşar Kandemir, "Hafsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/ 119-120; onun kabilesi ve ailesi, İslâm'ı kabulü ve İslâm'a hizmetleri, evlilikleri ve çocukları, hicreti ve vefatına dair geniş malumat için bk. Nur Yıldırım, *Hız. Hafsa*, ed. Adnan Demircan ve Şaban Öz (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022); yine yetiştirdiği çevre, Hz. Peygamber ile evliliği konusunda detay için bk. Fatma Ateş, *Hız. Hafsa bint Ömer*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 18-23; 31-41.

² Serpil Başar, *Kur'an'ın İlk Kadın Yorumcuları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 18.

³ Muhteva hakkında ana hatlarıyla belirtilecek olursa bu makalede, Hz. Hafsa'ya nispet edilen kırâat vecihleri tespit ve tahlil edilmektedir. Bk. Nesrişah Saylan, "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kırâat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 397-420.

⁴ Ateş, *Hız. Hafsa bint Ömer*, 79-84.

⁵ Yıldırım, *Hız. Hafsa*, 56-62.

medarı, Hz. Hafsa ile ilgili rivayetler çerçevesinde olacaktır. Yine bu rivayetlere dair tedvin dönemi sonrası telif edilen tam teşekküllü tefsir özelliği taşıyan Taberî (ö. 310/923) tefsiri bağlamında bir sınırlandırma yapılacaktır. Çalışmanın kapsam ve sınırları bu minvalde olsa da özellikle Hz. Hafsa'nın tefsirciliğinin tespiti ve mukayesesini yapmak için Taberî sonrasında hadis rivayetleri ile öne çıkan İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsirine de müracaat edilecektir.

Çalışmada takip edilen metot olarak Taberî'nin tefsiri taranacaktır. Aynı zamanda Hz. Hafsa'ya ait rivayetlerin tespiti, konunun temellendirilmesi ve rivayetler arasında mukayese yapılabilmesi için bu hususların zikredildiği Tefsir, Hadis ve Meğâzî türü bilgi içeren bazı kaynaklar da göz önünde bulundurulacaktır.

1. Hz. Hafsa'nın İlmî Kişiliği

Hafsa bint Ömer, hafız sahâbilerden olup kendisine ait "Mushaf" yazdırmıştır.⁶ Okuma-yazmayı kendisine öğreten kişi hanım sahâbî Şifâ bint Abdullah'tır.⁷ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hanımlarının Medine döneminde kızların eğitim ve öğretimi ile ilgilendikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Bu meyanda Hz. Peygamber, okuma ve yazma bildiği rivayet edilen Hz. Hafsa'yı yazıyı öğretmek için vazifelendirmiştir. Bundan böyle Hz. Hafsa, bildiklerini insanlara öğretme konusunda sorumluluğunu yerine getirmiş, Medine'de başlatılan eğitim faaliyetlerine önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle de kardeşi Abdullah b. Ömer'in yetişmesinde önemli bir paya sahiptir.⁸

Hadis ilmindeki katkılarına bakılacak olursa Hz. Hafsa, Resûlullah'tan ve Hz. Ömer'den altmış hadis nakletmiştir. Bu rivayetlerden dördü hem Şahîh-i Buḥârî hem de Şahîh-i Müslim'de, altısı sadece Şahîh-i Müslim'de, bunlardan kırk dördü ise Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde mevcuttur. Kendisinden hadis rivayet edenlerden bir kısmı, kardeşi Abdullah b. Ömer, Abdullah'ın oğlu Hamza, sahâbeden Hârise b. Vehb, Şüteyr b. Şekel, Muttalib b. Ebû Vedâa ve tâbiûndan da Abdullah b. Safvân el-Cumahî'dir.⁹ Ancak kaynaklardan gördüğümüz kadarıyla Hz. Hafsa'nın Hz. Âişe gibi hadis rivayeti konusunda yeteri kadar öne çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise Hz. Hafsa'nın hadis nakletmek yerine daha çok Hz. Peygamber'e sorulan soruları ve verilen

⁶ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, thk. Muhibuddin el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379); 8/197; Ateş, *Hz. Hafsa bint Ömer*, 74.

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (b.y: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 44/45; 45/46.

⁸ Ateş, *Hz. Hafsa bint Ömer*, 74-75, 77; ayrıca Hz. Hafsa'nın şahsiyeti ve ilmi durumu hakkında bk. Süleyman Gümrükçüoğlu, *Hz. Hafsa'nın Hayatı ve Rivâyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 28-31.

⁹ Kandemir, "Hafsa", 15/120; yine kendisinden nakilde bulunan hadis râvilerinin tamamı konusunda bk. Gümrükçüoğlu, *Hz. Hafsa'nın Hayatı ve Rivâyetleri*, 120-123.

cevapları dinlemesi, Resûlullah'ı gözlemek suretiyle bilgi edinmeyi tercih etmesidir.¹⁰

2. Kur'ân Tarihi Bağlamında Hz. Hafsa

Hz. Peygamber, sahâbeye günlük namazlarında okuyabilmeleri için belli miktarda Kur'an ezberleme mecburiyeti getirmemişti. Dolayısıyla sahâbeden bir kısmı sûrelerden bazısını hifzediyorlar; böylece onlar farklı sûreleri ezberlemiş oluyorlardı.¹¹ Ancak hadislerin zikrettiğine göre Hz. Peygamber döneminde Medine'nin yerlilerinden dört veya sekiz kişi Kur'ân'ın tamamını ezberleyebilmişti.¹² Bunlar arasında yukarıda da belirttiğimiz üzere Hz. Hafsa da vardı. Kaynakların naklettiğine göre Kur'ân'ı baştan sona ezberleyen sahâbîler: Muhacirlerden Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talhâ b. Sa'd, Abdullah b. Mes'ûd, Huzeyfe, Sâlim, Ebû Hureyre, Abdullah b. Sâib, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. 'Amr b. el-Âs, Abdullah b. Zübeyr ve kadınlardan Hz. Âişe, Hafsa ve Ümmü Seleme; Ensardan olanlar ise Ubâde b. Sâmit, Mu'az b. Mücemi' b. Cârîye, Fudâle b. Ubeyd ve Mesleme b. Muhalled, şeklinde zikredilebilir.¹³

2.1. Mushaf Tarihine Katkısı

Mushaf tarihine baktığımızda Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen ve İbn Mes'ûd'un da teklifiyle ismi belirlenen "İmam Mushaf" Hz. Ömer'in hilafeti sonrası kızı Hz. Hafsa'ya emanet edilmiştir.¹⁴ Bilindiği üzere Mushaf, Kur'ân istinsah edildiği vakte kadar Hz. Hafsa'nın yanında kalmıştır. Hz. Osman zamanında çoğaltılmasının gerekliliği gündeme geldiğinde ondan Mushaf ödünç alınmış istinsah sonrası kendisine geri teslim edilmiştir.¹⁵ Hz. Ömer, tüm faaliyetlerinde en ince detayı bile düşünürdü. Nitekim Mushaf'ın Hz. Hafsa'ya intikali de aynı ince düşüncenin ürünüdür. Burada Mushaf'ın

¹⁰ Ateş, *Hz. Hafsa bint Ömer*, 77; daha detaylı olarak Hz. Hafsa'nın ilmî kişiliği ve İslâm'a olan hizmetleri hakkında bk. Yıldırım, *Hz. Hafsa*, 14-18.

¹¹ Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 80.

¹² Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "el-Menâkıbu'l-Ensâr", 16-17 (no. 3810)

¹³ Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân* (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/257; Muhammed b. Muhammed Ebû Şuhbe, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003), 264; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 80.

¹⁴ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim (Mukaddeme)*, thk. Sâmi b. Muhammed b. Selâme (b.y: Dâru Taybe, 1999), 1/25.

¹⁵ Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'âs el-Ezdî es-Sicistanî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye, 2002), 1/57; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim (Mukaddime)*, 28.

intikalinde bir merâtibin bulunması, Hz. Ömer'in insanların konumlarına göre sıralamasında uyguladığı kuraldan kaynaklı olduğu söylenebilir.¹⁶ Ayrıca Taberî rivayetlerinde Hz. Ömer'in azatlı kölesi 'Amr b. Nâfi'nin verdiği habere göre kendisinin Hz. Hafsa'nın isteği üzere içinde bir takım kırâat vecihlerinin bulunduğu bir Mushaf yazdığı kaynaklarda bahsedilmektedir.¹⁷

Bu hususla ilgili Taberî'deki rivayetlere gelince; "Hz. Ebû Bekir vefat ettiğinde Hz. Ömer Sahîfe'yi kendi yanına aldı. Vefat sonrası bu Sahîfe, kızı Hafsa'da kaldı. Huzeyfe b. el-Yaman komutan olarak Ermenistan ovasında yaptığı gazveden dönüp daha evine uğramadan Hz. Osman'ın yanına geldiğinde ona: 'Ey Müminlerin emiri! Şu insanların haline bak.' Osman da ona: '(insanlara) ne oldu?' dedi. Bunun üzerine o: 'Ermenistan ovasında Iraklılar ile Şamlılar düşmana karşı savaşıyorlardı. Şamlılar Übey b. Ka'b'ın kırâatını okuyorlardı. Bu da Irak ehlinin duymadıkları bir şeydi. Dolayısıyla Iraklılar onları tekfir ediyorlardı. Irak ehli de İbn Mes'ud'un kırâatını okuyorlardı. Şamlılar da onları tekfir ediyordu. Bunun üzerine Zeyd. b. Sâbit: 'Hz. Osman, Mushaf yazmamı bana emretti' dedi."¹⁸

Bu hususta Taberî'den nakille Zeyd b. Sâbit şöyle der: "Mushaf'ın derlemesini tamamladığımda Ahzâb sûresi 23. âyetin dışarıda kaldığını gördüm. Bunun üzerine bu âyeti Muhacirlere sordum. Bu âyeti bunlardan kimsenin bilmediğini gördüm. Sonra da Ensar'a sordum. Onların nazarında da bu âyeti bulamadım. Sadece bunu Huzeyme b. Sâbit'te buldum ve bunu da Mushaf'a yazdım. Sonra son kez bakayım dedim. Bu sefer de Tevbe sûresindeki son iki âyeti bulamadım. Bunu da Muhacir ve Ensar'a sordum. Onlar nazarında da bu âyetlere rastlayamadım."¹⁹ Taberî bu rivayeti, Kur'an'ın cemî' (derlenmesi) için nakleder. Sonra da Kur'an'ın istinsah (çoğaltılması) edilmesine dair Hz. Hafsa'dan mevcut sahifelerin istenmesine geçerek durumu şöyle aktarır:

"Zeyd b. Sâbit, Tevbe sûresinin son iki âyetini Muhacirlere sundum. Onların yanında bu âyetlere şahit bulamadım. Sonra Ensar'a sundum onların yanında da bulamadım. Sonra bu âyetlere şahitlik eden Huzeyme adında birini buldum. Sonra bu iki âyeti Tevbe sûresinin sonuna yerleştirdim. Böylece üç âyet de tamamlanınca sûrelerdeki yerleri kesinlik kazandı. Yine tekrar baktım. Mushaf dışında kalan bir âyet bulamadım. Sonra Osman, elindeki Sahîfe'yi vermesini talep için bir kişiyi Hafsa'ya gönderdi. Çoğaltma işlemi bitince Sahîfe'yi yine bizzat kendisine geri vereceğine dair yemin etti. Mushaf'ı, bu Sahîfe ile kontrol etti. Aralarında ihtilaf oluşturacak bir şey bulamadı. Sonra

¹⁶ Ateş, *Hz. Hafsa bint Ömer*, 81.

¹⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (b.y: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 5/178; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 1/214-215.

¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/60.

¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/61.

Sahîfe'yi ona geri gönderdi. Gönderince Hafsa'nın gönlü hoş oldu. Bunun üzere Osman da insanlara mushafı yazmalarını/istinsah etmelerini emretti.”²⁰

Taberî, başka bir varyant ile Enes b. Mâlik'ten nakille Kur'ân'ın istinsahını Hz. Hafsa'dan da bahsederek şöyle nakleder: “Azerbaycan ve Ermenistan Gazvesinde Şam ve Iraklılar toplandılar. Karşılıklı Kur'ân okuyorlardı. Kur'ân hakkında ihtilafa düştüler ve neredeyse aralarında fitne çıkacaktı. Ne zaman ki Huzeyfe b. el-Yemân Kur'an hakkındaki ihtilafı görür görmez bineğine binip Hz. Osman'a geldi ve ona şöyle dedi: ‘İnsanlar Kur'ân hakkında ihtilafa düştüler. Allah'a yemin olsun ki Yahudi ve Hristiyanların ihtilaf durumu benzerlerinin bu insanların başına gelmesinden endişe ediyorum.’ O bu durumdan şiddetle korktu. Bunun üzerine Hz. Hafsa'ya birini gönderip Ebû Bekir sonrası kendisine intikal eden sahîfeleri çıkarmasını istedi. Sonra Zeyd'e bunları toplamasını emretti. Bundan nüshalar çoğaltarak belli yerleşim yerlerine gönderdi.”²¹

Bu rivayetler özetlenecek olursa Hz. Ebû Bekir döneminde vuku bulan Yemâme savaşında hafız olan sahâbilerden bir kısmının şehit olması Hz. Ömer'de bir endişe uyandırmıştı. O, bu husustaki kaygılarını Ebû Bekir'e bildirmiş o da Hz. Peygamber'in yapmadığını nasıl yaparım endişesine kapılmış, sonra kalbinde ferahlık oluşunca Kur'ân-ı Kerim'in cem edilmesi hususunda Ebû Bekir'i ikna etmiştir. Sonra Hz. Ebû Bekir yanında Hz. Ömer var iken Zeyd b. Sâbit'i çağırıp ona: “Sen genç ve akıllı adamsın” diyerek âyetleri iki kapak arasına getirmesini kendisinden talep etmiştir. Bunun üzerine Zeyd de bir komisyon kurarak âyetlerin tamamını bir araya getirmiştir. Derlenen bu âyetler vefat edinceye kadar Hz. Ebû Bekir'in yanında kalmıştır. Daha sonraları İki kapak arasında cem edilen âyetlere “Mushaf” adı verilmiş Hz. Ebû Bekir'den sonra da Hz. Ömer'e teslim edilmiştir. Hz. Ömer'in de ahirete irtihali ile “İmam Nüshası” adı verilen sahîfeler bütünü Hz. Hafsa'ya intikal etmiştir.²² Buradan hareketle Kur'ân nüshasının önce babası Hz. Ömer'e verilmesi, vefatı sonrasında da kendisine intikal ettirilmesi ve özellikle sahîfelerin muhafazası ile şöhret bulmasından hareketle Hz. Hafsa'nın Kur'ân'a hizmeti kayda değerdir.

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/61.

²¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/62.

²² Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, (Bejrût: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 1/233; Mushaf'ın derlenmesi ve istinsahı öncesi süreçler ve bu hususlarda takip edilen yöntemler için bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 77-94; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 114-133.

2.2. Kırâat Vecihlerini Nakletmesi

Hz. Hafsa'ya nispet edilen kırâat vecihleri, bazı tefsirlerde nakledilmekte ve söz konusu bu vecihler, çeşitli yönlerden dikkate alınarak âyetlerin tefsiri ve te'vili hususlarında kullanılmaktadır. Mezkûr kaynaklarda Hz. Hafsa'ya atfedilen kırâat vecihlerine bakıldığında bunların şaz ve müdrec kırâat çeşitlerine dahil olduğu anlaşılmaktadır. Başta ilk Müfessirlerden Taberî olmak üzere Ebû Hayyân'a (ö. 745/1344) varıncaya kadar bazı müfessirler, Hz. Hafsa'ya ait kırâat vecihlerini nakletmiştir. Bunlar arasında Hz. Hafsa'ya nispet edilen vecihlere en geniş olarak İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944) yer vermiştir.²³

Taberî'nin Hz. Hafsa'dan naklettiği vecihlere gelince o, Bakara sûresi 238. âyet hakkında Hz. Hafsa'nın Mushafı'na nispet edilen müdrec kırâatlere yer vermiş bunlar ile ilgili birtakım rivayetleri nakletmiştir.²⁴ Bunlardan ilk olarak verdiği Abdullah b. Ömer'in Nâfi'den nakledilen iki rivayeti şöyledir:

“Ben, Resûlullah'ın zevcesi Hafsa için Mushaf yazıyordum. Hafsa bana: ‘Namaz vakitleri ile ilgili kısım geldiğinde bana haber ver ben de sana Resûlullah'ın bu konuda ne haber verdiğini söyleyeceğim’ dedi. Hafsa bu âyeti Allah Resûlü bana: (*Namazlara ve orta namaza devam edin, orta namaz ikindi namazdır/ خَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ*) şeklinde okurdu, âyeti böyle yaz’ derdi.”²⁵ Yine Abdullah b. Ömer Nâfi'den şöyle nakleder: “Hafsa azatlı kölesine bir Mushaf yazdırdı ve ona şöyle dedi: ‘ خَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ ’²⁶ âyeti gelince bunu imlâ yapma; bu âyeti Resulullah'ın okuduğu şekilde sana yazdıracağım. Bu kısma gelince âyeti bana: ‘ حافظوا على الصلاة الوسطى ’ şeklinde yazdırdı. Yine Nâfi: ‘Bu Mushaf'ı okudum ve ‘و’ harf ilavesine rastladım’ demiştir.”²⁷

Özetle Taberî rivâyetlerine bakıldığında Hz. Hafsa'nın naklettiği sadece bir müdrec kırâat vechi aktarılmıştır. Bu şekilde o, “وهي صلاة العصر” müdrec kırâati ile ayette geçen *orta namaz* tabirinin *Salâtü'l-‘Asr* şeklinde yorumlanmasına imkân tanımıştır.

3. Tefsir İlimine Katkısı Bakımından Hz. Hafsa

Taberî'nin tefsirine bakıldığında Hz. Hafsa, Hz. Peygamber'den nakille âyetlerin tefsirinde önemli katkılar sağlamıştır. Zira Taberî rivayetlerine

²³ Bk. Nesrişah Saylan, “Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kırâat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi”, 400-402.

²⁴ Müdrec kırâat konusunda Taberî'nin tefsirindeki bütün varyantlar için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/ 177-178; 205, 209, 210, 211, 213-214.

²⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/178.

²⁶ el-Bakara 2/238.

²⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/209.

bakıldığında doğrudan kendinden nakillerin yapıldığı ve başka kaynaklardan tespitle ayetlerin izahında ise dolaylı olarak kendisinden bahsedildiği görülmektedir. Bu hususu, iki başlık altında örnekler ile açıklayalım.

3.1. Âyetlerin İzahına Doğrudan Katkısı

Taberî tefsiri bağlamında Hz. Hafsa'nın âyetlerin tefsirinde az da olsa doğrudan müdahil olduğunu görmekteyiz. Onun, âyetlerin tefsirine katkılarını rivayetler ışığında izah edelim.

Meryem sûresinin 71. âyetinin tefsirine dair Hz. Peygamber'den birtakım rivayetlerin nakledildiği ve bunlardan birinin Hz. Hafsa'nın sorusu üzerine beyan edildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki Zeyd b. Hârise'nin eşi Ümmü Mübeşşir şöyle der: “Bir gün Resulullah, Hafsa'nın evinde şöyle dedi: ‘Bedir ve Hudeybiye vakalarına şahitlik eden kimse cehenneme girmeyecek’ Hz. Hafsa da buna dair (وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا)²⁸ âyetini Hz. Peygamber'e hatırlattı. Bunun üzerine Allah Resûlü ona: ‘tamam/yeter’ diyerek bir sonraki (ثُمَّ يُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا)²⁹ âyetini kendisine hatırlatarak ona cevap verdi. Taberî, Ebû Küleyb'ten naklederek Ümmü Mübeşşir'in bu haberi Hafsa'dan işittiğini söyler.³⁰

Hz. Hafsa'nın tefsir yaptığı ayetler bağlamında bir örnek daha verilecek olursa Taberî, (söylenen (kıyamet) başlarına geldiği zaman.../...وَأَدَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ)³¹ âyeti hakkında âyetin âyetle tefsirine dair bir katkı sağlamak adına Hişâm'ın naklettiği bir varyanta göre Hz. Hafsa: ‘Ebu'l-'Aliye'ye bu âyeti' sordu. O da: ‘Allah, Nuh Peygambere bildirdiği (...kavminden daha önce iman etmişlerden başkası artık inanmayacak.../...قَدْ آمَنَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ...)³² âyetini hatırlattı. Sonra âyetin tefsirine işaretler Hz. Hafsa: ‘Sanki yüzümde bir örtü vardı ve şimdi kapalılık açıldı’ dedi.”³³

Yine Taberî, (...Allah'ın size verdiği maldan da onlara (köle ve câriyelere) verin.../...وَأَتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَيْكُمْ ...) âyetinin tefsirindeki rivayeti Fudâle b. Ümeyye Hz. Ömer'in kölesi babasından yaptığı nakille şöyle anlatır: “Ömer benimle Mükâtebe³⁴ yaptı. Sonra da bana borç vermek üzere Hafsa'dan iki yüz

²⁸ Meryem 19/71.

²⁹ Meryem 19/72.

³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/235.

³¹ en-Neml 27/82.

³² Hûd 11/36.

³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/496.

³⁴ Fikhî bir terim olarak *Mükâtebe*: “köle veya câriyenin bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmesi için efendisi ile yaptığı anlaşma demektir.” Bk. Fahrettin Atar, “Mükâtebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/530.

dirhem aldı. Bunun üzerine ona: 'Mükâtebeme dair Hafsa'ya borcumu (anlaşmadan) sonra versem olmaz mı?' dedim. O da: 'Ben senin ne zamana kadar yaşayıp yaşamayacağını bilmiyorum' dedi."³⁵ Bu rivayetten anlaşıldığı üzere Hz. Ömer'in, Fudâle'nin babası Ebû Ümeyye'den borcunu mükâtebe sonunda Hz. Hafsa'ya vermesini talep etmiştir. Böylece Hz. Hafsa üzerinden mezkûr ayetin tefsiri için nakledilen bu rivayet ile fıkıh konusu olan mükâtebe bahsi açığa kavuşturulmuştur.

Yukarıda örneklerde görüldüğü üzere Hz. Hafsa, birtakım ayetlerin tefsiri hususunda dikkat-i değer katkılar sunmuştur. Müfessir Taberî de âyetlerin yorumuna dair sahâbeden hüccet olması bağlamında Hz. Hafsa'ya ait tefsir rivayetlerini eserine aktarmış, bunları delil göstererek âyetlerin hükmünü ortaya koymaya çalışmıştır. Böylece Taberî, Hz. Hafsa'ya dair rivayetlerini sonraki kuşaklara taşınmasına, bunların tefsir ilmine olan katkısının gözlemlenmesine imkân tanımıştır.

3.2. İsnâd Verileri Bağlamında Âyetlerin Tefsirinde Kendisinden Bahsedilmesi

Hz. Hafsa'nın âyetlerin izahında dolaylı olarak konu olmasına gelince Taberî'de tefsir edilen (*kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür.../ مَنْ... (يَعْمَلُ سُوءًا يُجْزَى بِهِ...*)³⁶ âyetinin izahı ile ilgili hadis rivayetinin Buhârî'deki varyantında Hz. Hafsa'nın da bulunduğu ve onun bu rivayeti Rebî b. Ziyad'ın Übey b. Ka'b'tan naklettiği söylenir. Bu rivayette Übey b. Ka'b: "*Sadece seni görmüyordum, gördüğümü de anlıyordum. Bunlar: Felaket, imtihan olmak, lekelemektir*" der.³⁷

Yine Taberî, Yûnus Sûresi 71. âyetteki (*...siz de ortaklarınızı toplayıp ne yapacağınızı kararlaştırın.../... فَاجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ...*) ibarede geçen *icmâ* kelimesinden yola çıkarak "*Kim orucu geceye birleştirirse onun için bu oruç olmaz*"³⁸ şeklinde naklettiği hadisten yola çıkarak "bu kişi oruç için azimette bulunmadı" fikhî hatırlatma ile âyete oruç hususundan hareketle "birleştirme" anlamını verir. Ancak o, bu rivayeti isnâd kullanmaksızın doğrudan Hz. Peygamber'den nakleder. Oysaki Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'ye göre bu rivayet, müminlerin annesi Hz. Hafsa'nın hadisi şeklinde isimlendirilmiştir.³⁹

Müfessir Taberî, (وَصَرَّبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرِيْبَةً كَانَتْ أَمْنَةً مُظْمِنَةً يَأْتِيهَا رُقْفَهَا رَعْدًا مِنْ كُلِّ)

³⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/171.

³⁶ en-Nisâ 4/123.

³⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/236.

³⁸ Taberî'de isnâdı belirtilmeyen hadis için bk. Süleymân b. Eş'âs Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Siyâm", 42 (no. 2454)

³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/148.

...مَكَّانٍ⁴⁰ âyetinin tefsirinde İbn Abbâs, Mücâhid, Ma'mer ve İbn Zeyd buradaki "karye" kelimesinden maksadın *Mekke* olduğunu nakleder. Taberî, daha sonra Abdurrahman b. Şurayh'tan nakil ile onun da Selim b. Nemîr'den işittiği şu rivayeti verir: "Resulullah'ın eşi Hafsa ile Hac farızasından döndük. Osman da Medine'de muhasara altına alınmıştı. Hafsa, iki atlıyı görünceye kadar onun ne yaptığını merakla bekliyordu. İkisinden haber almak için bir elçi gönderdi. Ancak ikisi de onun öldürüldüğünü söyledi. Bunun üzere Hafsa: 'Nefsim elinde olan Allah'a yemin olsun ki Allah'ın Nahl sûresi 112. âyetle övdüğü bu şehir Medine'dir' dedi. Sonra bu âyeti okudu. Ebû Şurayh da naklettiği rivayette buranın Medine şehri olduğunu söylemektedir."⁴¹

Yukarıda bir önceki başlıkta olduğu üzere Hz. Hafsa'nın, doğrudan katkılar sunduğu; bu başlıkta da âyetlerin yorumlanmasında dolaylı olarak birtakım rivayetlere konu olduğu görülmüştür. Hz. Hafsa'ya dair bu husus, genelde isnâd verileri arasında bizzat adının zikredilmesi ve yine onun tefsir rivayetlerinde dolaylı olarak kelimî, fıkıhî ve benzeri konularda yorumlar yapması şeklinde tezahür etmiştir.

4. Âyetlerin Nüzul Sebeplerine Konu Olması Bağlamında Hz. Hafsa

Hz. Hafsa, Tefsir ilmine katkıları olduğu gibi, nüzul sebeplerine de bizzat konu olmuştur. Dolayısıyla onun, Ahzâb sûresi 28-29, 52; Talak sûresi 1; Tahrim sûresi 1-5. âyetlerinin nüzul sebeplerinde konu edinildiği görülmektedir. Bu başlıkta hem nüzul hem de sîret bilgilerini dikkate alarak ilgili âyetlerde Hz. Hafsa ile ilgili hususlar değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

4.1. Tahyîr Âyetleri Bağlamında Hz. Hafsa

Taberî, Ahzâb sûresi 28-29. âyetleri üzerinden rivayet tefsiri bağlamında açıklama cihetine gitmektedir. Şöyle ki, Ebû Zübeyr'den yapılan nakilde "Hz. Peygamber bir ara namazlara çıkmıyordu. Sahâbe: 'Acaba Nebi'ye ne oldu dediler?' Hz. Ömer de: 'Dilerseniz onun durumunu size bildirmek için öğrenirim' dedi. Sonra Nebi'ye geldi. Nebi ona izin verinceye dek sesini duyurmayı sürdürdü. Sonra Ömer, 'Resûlullah ile bir şey konuşsam da belki gülümseyerirdi. Ya da bir şey söyleseydim' diye düşünerek ona şöyle dedi: 'Falan kadın benden nafaka isteseydi. Ben de bu konuda onunla anlaşma yapsaydım.' Nebi de ona: 'İşte bu durum, beni sizden bir süre ayrı bıraktı' dedi. Sonra Ömer, Hafsa'ya geldi ve ona: 'Sizin için bir ihtiyacın olmadığı sürece Allah Resûlün'den bir şey istemeyin, ihtiyaç varsa bana gelin' dedi. Sonra peşi sıra Peygamberin hanımlarına gitti ve onlarla da konuşmaya başladı. En son

⁴⁰ "Allah şöyle bir şehri örnek veriyor: Bu şehir güvenli ve huzurluydu; her yerden oraya bol rızık geliyordu..." (en-Nahl 16/112)

⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/310.

Ömer Âişe'ye: 'Senin güzel bir kadın olarak kocanın seni sevmesi seni yanıltmasın? Sana dair hüküm son buldu ve hakkında âyet nâzil oldu' dedi."

Bu rivayetin devamına göre Ümmü Seleme şöyle dedi: "Ey Hattâb'ın oğlu! Sizin nazarınızda Peygamber ile hanımları arasına girmek ve kadının sadece kocasından böyle istekle bulunmaması fikrinden başka bir husus yok mudur?' şeklinde sorunca bunun üzerine: 'Ey peygamber! Eşlerine şöyle de: "Dünya hayatını ve güzelliklerini istiyorsanız gelin size bir şeyler vereyim sonra da güzellikle sizi serbest bırakayım. Yok eğer Allah'ı, resulünü ve âhiret yurdunu istiyorsanız şunu bilin ki Allah, içinizden güzel davrananlara büyük bir mükafat hazırlamıştır"⁴² âyetleri nâzil oldu. Sonra Ömer, Âişe'den başlamayı tercih etti ve ona vahyi okudu. Âişe de ona: 'Benden önce kendi hanımlarına böyle okudun mu?' Ömer de: 'Hayır' dedi. Bunun üzerine Âişe: 'Ben de Allah'ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu' seçtim' dedi. Sonra Ömer, diğer hanımları övgüye mazhar kılıp durumdan haberdar olmaları için bu âyeti onlara da okudu. Âişe'nin tercihinden onları da haberdar etti. Onlar da Âişe'nin tercih ettiğine tâbi oldular."⁴³

Burada Hasan el-Basrî ve Katade'den nakille Hz. Peygamber, dünyalık olarak istekleri üzere hanımlarını dünya-ahiret, cennet-cehennem konusunda tercihe sevk etmişti. Katade'ye göre bu husus, dünyalık bir şeyden ötürü Hz. Âişe'nin ortaya koyduğu farklı bir davranış idi. Bu esnada Hz. Peygamber ile nikâhlı dokuz hanımannemiz vardı. Bunlar: Aişe, Hafsa, Ümmü Habibe bint Ebî Süfyân, Sevde bint Ebî Zem'a, Ümmü Seleme bint Ümeyye, Zeyneb bint Cahş, Meymûne bint Hâris, Cüveyriyye bint Hâris ve Safiyye bint Huyey idi. Önce çok sevdiği Âişe'den başladı. O da Allah'ı, Resûlü ve ahiret yurdunu tercih edince Hz. Peygamber'in yüzünde sevinç belirtisi görüldü. Bunun üzerine diğer hanımlar da aynı tercihte bulunarak Hz. Âişe'ye tâbi oldular.⁴⁴

4.2. Talak Meselesi Açısından Hz. Hafsa

Taberî, "Artık bundan sonra sana kadınlar helâl olmaz..."⁴⁵ âyetinden hareketle Hz. Hafsa'nın nüzul sebebi unsuru oluşundan bahseder. Taberî'ye göre şayet bu âyetle Hz. Peygamber'in seçtiği ve kendisini seçen eşlerini boşaması Allah tarafından yasaklanmış ise Hz. Peygamber'in Hafsa'yı boşaması ve tekrar geri döndürülmesi hususunu irdelemek gerekir. Yine Hz. Peygamber, Sevde'den boşanmak istemiş ancak boşamayı bırakıp onunla barışmıştı. Hz. Sevde de kendi gününü Hz. Âişe'ye vermişti. Burada bu hususun delilini belirtmek gerekirse Hz. Peygamber'in boşamasına dair tüm bu boşama durumları Ahzâb sûresi 52. âyetinin inmesinden önce olmuştur. Binaenaleyh rivâyete göre Resûlullah

⁴² el-Ahzâb 33/28-29.

⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/252.

⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/252-253.

⁴⁵ el-Ahzâb 33/52.

hanımlarından ayrıldığında Hz. Ömer, Hz. Hafsa'yı cezalandırmak için yanına vardı. Hz. Peygamber'in kendisini boşadığı haberini duyduğunu ona söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e geri dönmesini kendisine söyledi. Sonra da Allah'a yemin ederek şayet Resûllah Hz. Hafsa'yı boşarsa bu hususta kendisiyle konuşacağını beyan etti. Bu rivayet, hâdisenin Hz. Peygamber'in eşlerine boşanma konusunda ya dünya hayatı veya ahiret ebediliğini kendi tercihlerine bıraktığı (tahyîr) âyetlerinden (Ahzâb 33/28-29) önce olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla yukarıda belirtilen Hz. Peygamber'in hanımlarını boşamasına dair zikredilen hususların, onların muhayyer bırakılmasını belirten tahyîr âyetinden önce vuku buluşuna dair şüphe yoktur. Nitekim Resûllah'ın boşanması konusunda hanımlarda uzak duracağına dair yemini akabinde tahyîr âyeti nâzil olmuştur.⁴⁶

İbn Sa'd (ö. 230/845) da Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in üzülmemesi için boşama hususunda Hz. Hafsa'yı uyarışını eserinde zikreder. Bu husus, ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir: Hz. Ömer, Resûllah'ın kendi kızından dolayı üzüntü yaşadığını öğrenince hemen kızının yanına gitti ve onu uyarmıştır. Olayın uzamaması, Nebi'yi üzmetten sakınması, ona layık bir eş olması, diğer hanımların yaptıkları yanlış davranışları yapmaması, şayet Hz. Peygamber'e bir hata yapmışsa bundan hemen dönmesi şeklinde kendisine birtakım nasihatlerde bulunmuştur.⁴⁷

Taberî başka bir nas üzerinden Talak sûresi 1. âyetindeki (*Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın .../ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ...*) şeklindeki ibarenin Hz. Peygamber'in Hz. Hafsa'yı boşaması ile ilgili olduğunu söyler. Zira onun naklettiğine göre âyetin sebebi nüzulünün Resûllah'ın Hz. Hafsa'yı boşaması hakkında olduğuna dikkat çeker. Taberî, Katade'den yapılan bu husustaki rivayeti şöyle nakleder: "Resulullah, Hafsa'yı bir talak ile boşadı. Bunun üzerine Talak sûresinin ilk âyeti nazil oldu. Yine Hz. Peygamber'e Cibril tarafından: 'Ona dön. Çünkü o, oruç tutan ve gece ibadet yapan ve cennette senin eşin olacak bir kimsedir' dendi." Böylece âyette Hz. Hafsa'nın üzerinden iddet beklemesinin durumu teşri kılınmış ve üç kuru' meselesinin muhafaza edilmesi mü'minlere bildirilmiştir.⁴⁸ İbn Kesîr'in mürsel hadis olarak naklettiği bir başka hadis varyantı ise "Resûllah, Hafsa'yı boşadı ve sonra ona tekrar döndü" şeklindedir.⁴⁹

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/303-304.

⁴⁷ Ebû Abdillâh b. Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1968), 8/179, 182.

⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/436; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/142; Bu rivayetlerin farklı varyantları için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 8/84-85.

⁴⁹ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/142.

4.3. Tahrîm Sûresi'nin İlk Âyetleri Bağlamında Hz. Hafsa

Bu başlıkta Hz. Peygamber'in hanımlarını kendisine haram kılmasına dair sebep-i nüzul rivayetleri irdelenecektir. Şöyle ki bu konuda Tahrîm sûresi 1. âyette zikredildiği üzere (*Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılıyorsun?*) مَا تَحَرَّمَ مَا يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا (أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْصَاةَ أَرْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ) şeklindeki nastan hareketle Allah'ın Resûlü'nün haram kıldığı şeyin helalliyi konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Zira âyetin zâhirinden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, hanımlarının gönüllerini kazanmak için onlardan bazısını kendisine haram kılmıştır.

Bir rivayete göre ise bu âyetin sebep-i nuzûlü şöyledir: “Mâriye, Kıptî bir câriye idi. Nebi, Ömer kızı Hafsa'nın rızasını almak için yemin ederek Mâriye'ye yaklaşmayacağına dair yemin etti. Çünkü Hafsa, Nebi'nin Mâriye'nin sırası geldiğinde onunla birlikte bulunmasını kiskanıyordu.”⁵⁰

Bu husus başka varyant ile Dahhâk tarafından şöyle nakledilir: “Resûlullah'ın bir câriyesi vardı ve onunla birlikte oldu ve bu durumu Hafsa gördü. Bugün ise Âişe'nin, Nebi ile birlikte geçireceği gün idi. Hz. Âişe ve Hafsa birbirine destek olurdu. Hz. Peygamber Hafsa'ya: 'Bu durumu gizli tut. Gördüğün şeyi Âişe'ye söyleme!' Ancak Hafsa durumu Âişe'ye zikretti ve Âişe çok kızdı. Bunun üzerinden çok geçmedi Resûlullah câriyesine bir daha yaklaşmayacağına dair yemin etti. Bunun üzerine âyet nazil oldu. Allah, bu hususta yemin kefareti yerine getirmesini emretti. Sonra câriyesinin yanına gitmeye devam etti.” Yine 'Âmir'den yapılan başka bir rivayete göre Peygamber, cariyesinin yanına vardı. Hafsa'da o an orada bulundu. Ona: 'Ey Hafsa bu durumu gizle, artık o bana haramdır ve bunu da kimseye söyleme' dedi. Ama o, bu sırrı ifşa etti.”⁵¹

Tahrîm sûresi 1-2. âyetlerinin nüzul sebebi hakkında en detaylı rivayeti İbn Abbas'ta görmek mümkündür. Şöyle ki: “Hafsa ve Âişe Resûlullah'ın eşleri olarak birbirlerini severlerdi. Hafsa babasına gitti ve onunla konuştu. Bunun üzerine Resûlullah câriyesini çağırttı. O gün de Nebi'nin Âişe'nin evinde kalacağı gündü. Hafsa evine döndü odasında ikisini birlikte gördü. Çıkması için beklemeye başladı, câriyeye karşı kendinde şiddetli bir kıskançlık oluştu. Bunun üzerine Nebi, câriyesini odadan çıkarttı. Odaya Hafsa girdi. Nebi'ye: 'senin yanında olanı gördüm ve bana hoş olmayan bir iş yaptın' dedi. Nebi de ona: 'Allah'a yemin olsun ki seni mutlu etmek istiyorum, sana bir sır vereceğim ve bu sırrı tut' dedi. O da: 'nedir?' dedi. Nebi de: 'Bu gördüğün nefsimi mutlu

⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/475; krş. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/657.

⁵¹ Bu hususun fikhî boyutu bağlamındaki zikredilen diğer bir rivayet de şöyledir: “Hz. Peygamber, câriyesini kendisine haram kıldı. Allah da bu haramlık hususunu yemin hükmüne hamletti. Dolayısıyla Allah, birisi yeminini bozduğunda kendisine yemin kefaretinin vacip oluşu hükmünü Nebi üzerine teşri kıldı.” bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/477.

eden şeyi, senin rızanı almak için kendime haram kılacağım' dedi. Âişe ve Hafsa'nın Nebi'nin diğer eşlerine karşın üstün konumları vardı. Hafsa, hemen Âişe'nin yanına gitti ve Nebi'nin câriyesini kendisine haram kılışına dair sırrı ona söyledi. Nebi'nin sır olarak verdiği 'câriyesini kendisine haram kıldığı müjdesini ona haber verince, Allah Teâlâ Tahrîm sûresi ilk iki âyetini kendi katında üstün ve etkili olan iki hanımı (Âişe ve Hafsa) sebebiyle Resûlüne indirdi."⁵²

Sîret ve nüzul bağlamında hâdiseye bakılacak olursa Muhammed b. İshak ve Zuhrî'den nakledilen rivayette İbn Abbas şöyle der: "Ömer b. Hattab'a şöyle dedim: 'Bu, iki kadın kim?' O da: Âişe ve Hafsa dedi.' Bu hadisenin zuhur sebebi İbrahim'in annesi Kıptî ile ilgilidir. Zira Nebi, Hafsa'nın evinde kendisiyle birlikte geçireceği gününde bu câriyeye denk geldi. Hafsa'da gelip onu bu durumda bulunca: 'Ey Allah'ın Nebisi! Benim günüm olan sıramda (nöbetimde) ve yatağımda bana yaptığın şey gibi diğer hanımlarına benzeri muamelede bulunmadın' dedi. Bunun üzerine Nebi ona: 'Onu haram kendime kılıp ona yaklaşsam memnun olur musun?' O da: 'Evet' dedi. Nebi de bunun üzerine câriyeyi kendisine haram kıldı ve Hafsa'ya: 'Bunu kimseye söyleme' dedi. O da Âişe'ye bunu söyledi. Allah da bu durumu ortaya çıkardı. Bunun üzerine Tahrîm sûresi 1. âyeti nâzil oldu. Sonra râvinin aktardığına göre nebi yemin kefareti uyguladı ve câriyesini tekrar geri aldı."⁵³

Tahrîm sûresi 3. âyette bu sırrın ifşâ edilmesine değinilmektedir. Taberî'ye göre (*Hani peygamber, eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti.../ وَأُذِّسَرَ النَّبِيُّ* / *إِلَى بَعْضِ أَرْوَاحِهِ حَدِيثًا...*) âyetteki sırrı veren kimse, İbn Abbas'tan Dahhâk b. Muzâhim'in naklettiği üzere Hz. Hafsa'dır.⁵⁴ Bu hususta Müfessir Taberî, Hz. Peygamber'in bu sırdan bazısına bahsetmesi, bazısına da bahsetmemesi şeklinde (*عَرَفَ بَعْضُهُ وَأَعْرَضَ عَنِ بَعْضٍ*)⁵⁵ âyetinde zikredilen "عَرَفَ" fiilinin şeddeli ve tahfif ile okunmasına dair kırâat ihtilafının bulunduğunu söyler.

⁵² Benzer muhteva ile başka varyant ile yapılan Ebû Osman'dan yapılan rivayet şöyledir: "Resulullah Hafsa'nın odasına girdi. Hafsa orda değildi. Bu esnada ona câriye geldi ve onun üzerine bir örtü attı. Bu esnada Hafsa geldi, Nebi hacetini giderinceye kadar kapının önünde oturdu. Bunun üzerine Hafsa Resûlullah'a: 'Bana hoş olmayan iş yaptın, onunla benim evde cimâ yaptın.' Böylece Nebi, oğlu İbrahim'in annesi olan Kıptî ve ismi Mâriya olan câriyeyi kendisine haram kıldı." Daha sonra Taberî, rivayetin devamında şu nakilde bulunur: "Hafsa'nın gününde Nebi ona bir sır verdi. Bu sırda, Âişe muttali oldu. İkisinin diğer hanımlara karşı üstünlüğü vardı. Bu nedenle Hz. Peygamber, câriyeyi kendisine haram kıldı. O'na yemin kefareti ifa etmesi emredildi ve bu hususta itap edildi." Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/478-479.

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/479.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/481.

⁵⁵ et-Tahrîm 66/3.

Şayet fiil şeddeli okunduğunda Hz. Peygamber'in Hafsa'ya bazı söylediği sır kabilinden şeyleri kendisine anlattığı ve haber verdiği anlaşılır. Bazılarının da (عَرَفَ) şeklinde okuduğunu, şayet bu kırâat vechi ile okunduğunda ise ona verdiği sırrın ifşa ederken Hafsa'nın yaptığı bazı fiilleri Hz. Peygamber'in öğrendiği ve bunları ondan sakladığı anlamı öne çıkar. Her hâlükârda Hz. Peygamber, Hafsa'ya verdiği sırrı gizli tutmasını ondan istemişti. Ama aksi olunca Hz. Peygamber ona kızdı.⁵⁶ Onu boşayarak cezalandırdı. (...eşine konuyu anlatınca.../...فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِ...) şeklindeki ibarede; Hz. Peygamber hanımı Hafsa'ya Allah Teâla'nın Resulullah'ın sırrını Aişe'ye ifşa ettiğini haber verince âyetteki beyan üzere Hafsa, Resulullah'a: (...Bunu sana kim haber verdi.../...قَالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا...) şeklinde sormuştur. Hz. Peygamber de "...Alîm, Habîr olan bana haber verdi" şeklinde ayet ibaresiyle Hafsa'ya cevap vermiştir. Sonra Taberî, âyetin anlamına dair "kullarının tüm sırrlarını ve kalplerini bilen Alîm, kullarının işlerinden kendine gizli kalmayacak Habîr olan Allah'tır" şeklinde izahta bulunmuştur.⁵⁷

Taberî, Tahrim sûresi 4. âyette bu hususta tevbe etmesi gereken iki kişiye isim verilmeden işaret edilmektedir. Şöyle ki âyette; "İkiniz de Allah'a tevbe ederseniz (çok iyi olur), çünkü kalpleriniz eğrilmişti. Ama peygambere karşı bir dayanışma içine girecek olursanız bilin ki herkesten önce Allah onun dostu ve koruyucusudur, sonra da Cebrâil ve iyi müminler. Melekler de bunların ardından onun yardımcısıdır" şeklinde belirtilen haberi şöyle tefsir yapar: "İkiniz de tevbe etsin. Zira Resûlullah'ın câriyesinden uzak duruşundan rahatsızlık duyması, onu kendine haram kılması veya Hafsa sebebiyle helal olan bir şeyi kendine haram kılması şeklindeki tavrına karşı ikinizin kalbinde bir sevinç meydana geldi. Zira kalpleriniz eğrildi ve günaha bulaştı."⁵⁸ Bu rivayetten hareketle kastedilen iki kadın Hz. Aişe ve Hafsa'dır. Yine İbn Abbas'tan gelen rivayetle Zührî'ye göre bu sır konusunda rahatsız olunan iki kişi Hz. Âişe ve Hafsa'dır. Bu bağlamda İbn Abbas'ın Resulullah katında hatırı fazla ve etkili iki hanımının hangisi olduğuna dair Hz. Ömer'e yönelttiği sorunun cevabı Âişe ve Hafsa annelerimiz olmuştur.⁵⁹ Özetle belirtilecek olursa Tahrim sûresinin ilk beş âyetine konu olan sırrı ifşa eden Hz. Hafsa ve kendisiyle sırrın paylaştığı kimse de Hz. Âişe'dir.⁶⁰ Nitekim Hz. Peygamberimize ait özel bir sırrın paylaşılması, âyetin inmesine sebep teşkil

⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/482.

⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/482-483.

⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/483. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/658.

⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/485.

⁶⁰ Tahrim sûresi ilk âyetlerinden hareketle belirtilecek olursa Hz. Peygamber'in sır gibi özel ailevi yaşamıyla ilgili durumları en iyi bilen ve bunları bize en iyi aktaracak kaynak da Hz. Âişe'dir. Bk. Sevgi Tütün, *Taberî Tefsiri Bağlamında Örneklerle Hz. Âişe'nin Tefsir Rivayetleri ve Metodu* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 141.

etmiş ve bu husus âyetlerin delalet ettiği anlamın medarı olmuştur. Nitekim bu haberin mütemmimi olarak da Tahrîm sûresi 5. âyette: “Eğer sizi boşayacak olursa rabbi ona, sizin yerinize sizden daha iyi olan, Allah’a teslimiyet gösteren, yürekten inanan, içtenlikle itaat eden, tövbe eden, kulluk eden, dünyada yolcu gibi yaşayan, dul ve bâkire eşler verebilir” şeklinde buyurulmuştur.

Mukayese olması açısından İbn Kesîr’in Tahrîm sûresi ilk âyeti için naklettiği rivayetlere genel bir göz atmak faydalı olacaktır. Bu hususta hadis alanında maruf ve rivayet tefsiri konusunda öne çıkan müfessirlerden İbn Kesir, Tahrîm sûresindeki ilk âyetlerin nüzul sebebine dair bu rivayetlerin yanında farklı konulu rivayetlere de yer verir. Dolayısıyla İbn Kesîr’in merkeze aldığı Hz. Peygamber’e “bal şerbeti” içirilmesi konusundaki eşleri arasındaki sır ile Taberî’nin üzerinde yoğunlaştığı Hz. Peygamber’in “câriyesini boşamaya yemin etmesi” şeklindeki sırra dair rivayetlerin ayrıştığı görülür.⁶¹

İbn Kesîr, Tahrîm sûresi 1. âyetin tefsirini yaparken önce Taberî’den nakilde bulunarak yukarıda verilen rivayeti şöyle zikreder: “Nebi, Hafsa ile birlikte geçireceği nöbet sırasında onun odasında bu câriyeye (Mâriye) denk geldi. Hafsa’da gelip onu bu durumda bulunca: ‘Ey Allah’ın Nebisi! Benim günümde, bana gelen sıramda (nöbetimde) ve yatağımda bana yaptığın şey gibi diğer hanımlarına benzeri muamelede bulunmadın’ der. Bunun üzerine Nebi ona: ‘Onu kendime haram kılsam ve ona yaklaşsam memnun olur musun?’ deyine o da: ‘Evet’ dedi. Nebi de câriyeyi kendisine haram kıldı ve Hafsa’ya: ‘Bunu kimseye söyleme’ dedi. Ancak o, Âişe’ye bu sırrı söyledi. Allah da bu durumu ortaya çıkardı. Bunun üzere Tahrîm sûresi 1. âyeti nâzil oldu.”⁶²

İbn Kesîr bu rivayeti Taberî’den bir varyant üzere naklettikten sonra hadis kaynaklarından hareketle Tahrîm sûresinin ikinci nüzul sebebi olarak zikredilen “bal şerbeti” konulu rivayeti tercih ettiğini ihsas ederek bu haber üzerinde uzunca durur. Şöyle ki Ferve b. Ebî Meğrâ’nın Hz. Âişe’den naklettiği rivayete göre Resûlullah’ın yanında bal şerbeti içtiği hanımı Hafsa’dır. Bu meyanda İbn Kesîr “Sahîhayn” de mevcut olan haberi ise şöyle nakleder: “Hz. Peygamber, tatlıyı ve balı severdi. İkinci namazını kıldıktan sonra hanımlarının odalarına uğrar, onlara ziyarete bulunurdu. Bir gün ikindiden sonra Hafsa bint Ömer’in yanına girdi. Daha önce kalmadığı kadar uzun bir süre onun hücrelerinde kaldı. Âişe: ‘Orada uzun süre kaldığını öğrenince kıskandım ve bunun sebebini araştırdım’ dedi. Kendisine: ‘Kabilinden bir kadın Hafsa’ya küçük bir tulum bal hediye getirmiş, o da Resûlullah’a bal şerbeti yapmış ve ona içirmiş’ dedi. Bunun üzere Âişe:

⁶¹ Bu hususta mukayese için bk. İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 8/162-163.

⁶² İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 8/159.

'Allah'a yemin ederim ki ona bir hile düzenleyeceğim' dedi. Sonra Sevde bint Zem'a'ya gidip: 'Birazdan Resûlullah sana yaklaşıacak. Yanına geldiğinde Nebi'ye: 'Ey Allah'ın elçisi, meğâfir ağacından mı yedin? şeklinde sor. Sana: Hafsa'nın yanında bal şerbeti içtim diyecek. Ona: Herhalde o balı yapan arı meğâfir (meşe) ağacından emmiş dersin. Bunun sebebini daha sonra söyleyeceğim' dedikten sonra Safiyye'nin yanına gitti ve onu da aynı şekilde tembihledi."

Hız. Sevde de bu olayı şöyle nakleder: "Resûlullah kapıda belirlediğinde az kalsın bana tembihlediğini söyleyecektim, ama söylemedim. Bana yaklaştığında da: 'Ey Allah'ın elçisi, meşe ağacından (meğâfir) mı yedin?' dedim. Nebi: 'Hayır' deyince bunun üzerine: 'Sende bulduğum koku nedir?' diye sordum. Resûlullah da: 'Hafsa bana bal şerbeti içirdi' buyurdu. Bunun üzere Sevde de: 'Herhalde arısı meğâfir ağacından emmiş olacak' dedi. Hız. Âişe devamında anlattığına göre Safiyye'ye gittiğinde o da aynı şeyleri söyledi. Devir sırası Hafsa'nın odasına geldiğinde Hafsa Resûlullah'a: 'Ey Allah'ın elçisi ondan sana vereyim mi?' dedi. O da: 'Hayır ona ihtiyacımız yok buyurdu. Daha sonra Sevde bana: 'Sübhanallah, Resûlullah'ı ondan mahrum ettik' dedi. Ben de ona: 'Sus" dedim."⁶³

Suyûtî (ö. 911/1505) bu iki farklı nüzul sebebi konusunda cem ve telif yöntemini tercih ederek İbn Hacer'i de referans göstermek suretiyle Tahrîm sûresi 1. âyetinin bu iki sebep üzere nâzil olduğunu söyler.⁶⁴ Her iki nüzul sebebinde müfessirlerin çoğunun konu edindiği ve üzerinde durduğu kişi Hız. Hafsa'dır. Ancak Âlûsî (ö. 1270/1854) âyet-i kerimenin sebep-i nüzul konusunun Hız. Aişe'den rivâyetle Zeyneb bint Cahş olduğunu söyler. Daha sonra Âlûsî, Hız. Peygamber'in "bal şerbetine" dair ilk rivayetin Buhârî'de zikredilmesi hasebiyle daha sahih olacağına dikkat çeker. Böylece o, İmam Nevevî'ye (ö. 676/1277) dayanarak câriye Mâriye el-Kıbtıyye rivayetinin Sahîhayn'de bulunmadığını, dolayısıyla bu rivayetin sağlam bir tarik üzere gelmediğini söyler.⁶⁵

⁶³ Buhârî, "Talâk", 8 (no: 5268); Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Hâccâc b. Müslim en-Nisâbü'rî, es-Sahîhü'l-Müslim (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Talâk", 21 (no: 1474); ayrıca bk. İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 8/161; İbn Sa'd'a göre ise Hız. Âişe'den yapılan nakle göre Hız. Peygamber'in odasında bal (veya şerbeti) içtiği hanım sahâbi Ummü Seleme'dir. Bk. İbn Sa'd, et-Tabakâtu'l-kübrâ, 8/170.

⁶⁴ Ebû Bekr Celâleddin es-Suyûtî, Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 200.

⁶⁵ Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn es-Seyyîd Mahmûd el-Âlûsî, Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve seb'î'l-mesânî (Beyrût: İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 146-147; Bu husustaki rivâyetlerin tasnifi ve tercih görüşü yorumlarına dair bk. Bedreddin Çetiner, Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002), 2/896-898.

Bu hususta özet bir değerlendirme yapılacak olursa muhtemelen Âlûsî, hadisçiliği ile temayüz etmiş İbn Kesîr ile aynı kanaate sahiptir. Kanaatimize göre İbn Kesîr ile Taberî arasındaki tercih farkı, İbn Kesîr'in meşhur hadis kaynaklarındaki rivayetleri, Taberî'nin ise bu kaynaklar yanında nuzûl-sîret bağlamındaki haberleri öncelemesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Taberî, âyetin nuzul sebebi olarak Hz. Hafsa ile ilgili bal şerbeti meselesine değil de Hz. Peygamber'in Hz. Hafsa'ya verdiği câriyesine dair sır hususuna daha fazla yer vermiştir. Taberî'nin bu tercihi, onun Nebî'nin câriyesini boşamasına dair rivayetlerin sebep-i nuzul açısından daha isabetli olabileceği kanaatini ortaya koymaktadır. Bu tür rivayetlerin bazı varyantları mürsel haber özelliği taşısa da Tahrîm sûresi ilk âyetleri ile Taberî'nin öncelendiği Hz. Hafsa'ya verilen câriye sırrına dair rivayetlerin konulu olarak örtüştüğünü söylemek mümkündür. Kanaatimizce Taberî de rivayetlerin sadece sıhhat ve kaynağı açısından değil de tarihçi olarak nuzul ve sîret bağlamında meseleye yaklaştığından böyle bir tercih cihetine gitmiştir.

Sonuç

Hz. Hafsa'nın, tefsir bağlamında Hz. Peygamber'den naklettiği rivayetler sınırlı sayıdadır. Böyle olmakla beraber Kur'ân ve kırâat tarihi bakımından Tefsir ilmine dair önemli hizmetlere imza atmıştır. Bu çalışmada da özellikle Taberî tefsirindeki rivayetlerden hareketle Hz. Hafsa'nın tüm yönleriyle Tefsir ilmine olan katkıları gözler önüne serilmiştir.

Hz. Hafsa'nın bu meyanda öne çıktığı alan hiç şüphesiz Mushaf tarihi olmuştur. Özel olarak Mushaf'ı olması cihetiyle müdrec kırâatler başta olmak üzere diğer kırâatler üzerinde önemli katkılar sunmuştur. Özellikle Hz. Ebû Bekir'in derlemiş olduğu Mushaf'ın, babası olan Hz. Ömer'den sonra kendisine emanet edilmesi, daha sonra bunun istinsah edilmesi için tekrar iade edilmesine kadar olan tasarrufları dikkate değerdir.

Hz. Hafsa, Resûlullah'tan nakilde bulunarak âyetlerin tefsirinde önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle Taberî tefsirindeki rivayetlere bakıldığında doğrudan Hz. Hafsa'dan birtakım görüşlerin nakledildiği ve bunların âyetlerin izahında oynadığı rol görülmüştür. Yine elde edilen veriler çerçevesinde âyet yorumlarında dolaylı olarak Hz. Hafsa'dan bahsedilmiş; ilgili rivayetlerin farklı varyantlarında onun ismi zikredilmiştir.

Hz. Hafsa'nın, âyetlerin nuzul sebeplerinde bizzat konu olduğu birtakım rivayetlerden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla o, Ahzâb sûresi 28-29, 52; Talak sûresi 1; Tahrîm sûresi 1-5. âyetlerinin nuzul sebebi olarak özne konumunda olmuştur. Özellikle Tahrîm sûresi ilk beş âyetine dair Taberî tefsirindeki rivayetlere baktığımızda Hz. Peygamber'in bir câriye ile ilgili olarak kendisinden sır tutması istenen kadının Hz. Hafsa, sır verilenin de Hz. Âişe olduğu anlaşılmaktadır. Zira âyetin teması ile nuzul sebebi ilişkisi Tahrîm

sûresi 3. âyette belirtilen “*Hani peygamber, eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti*” ibareden rahatça anlaşılabilir. Bu meyanda Taberî'nin, âyetin nüzul sebebi olarak İbn Kesîr'in meşhur hadislerden hareketle tercih ettiği “Hz. Hafsa'nın bal şerbeti içirmesi sırrına” dair hadis varyantlarının değil de Hz. Peygamber'in “Hz. Hafsa'ya câriyesini boşaması hususunda verdiği sırra” dair haberleri öncelendiği görülmektedir.

Sonuç olarak belirtilecek olursa kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla sayı olarak Hz. Hafsa, Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'ye göre daha az tefsir rivayetinde bulunmuştur. Binaenaleyh tarafımızca yapılan bu çalışmada, onun Mushaf tarihine önemli hizmetler verdiği, âyetlerin izahında kendisinden nakledilen tefsir rivayetlerinin bulunduğu; bununla beraber Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli rolü olan birtakım esbâb-ı nüzul rivayetlerinde özne konumunda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer hanım sahâbilerle nazaran Hz. Hafsa'nın daha az tefsir rivayetinde bulunmasının nedeninin, onun daha çok Hz. Peygamber'e sorulan soruları ve verilen cevapları dinlemesinden, Resûlullah'ın tavırlarını gözlemleyerek bilgi edinmeye önem vermesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. b.y: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyîd Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve seb'î'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrût: İhyâû't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Atar, Fahrettin. “Mükâtebe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/30-532. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Ateş, Fatma. *Hz. Hafsa bint Ömer*. İstanbul: Siyer Yayınları, 6. Basım, 2022.
- Başar, Serpil. *Kur'an'ın İlk Kadın Yorumcuları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Çetiner, Bedreddin. *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 44. Basım, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. Eş'âs, *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebü Şuhbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2. Basım, 2003.
- Gümrükçüoğlu, Süleyman. *Hz. Hafsa'nın Hayatı ve Rivâyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- İbn Ebî Dâvûd, Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistanî. *Kitâbu'l-mesâhif*. thk. Muhammed b. Abduh. Kahire: el-Fârûku'l-Hadisîyye, 2002.

- İbn Hacer el-Askalânî. Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*. thk. Muhibuddin el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm (Mukaddeme)*. thk. Sâmi b. Muhammed b. Selâme, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm (Mukaddeme)*. B.y: Dâru Taybe, 1999.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh b. Muhammed. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdır, 1968.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hafsa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/119-120. İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Hâccâc b. Müslim en-Nisâbü'rî, *es-Sahîhü'l-Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Saylan, Nesrişah. "Hz. Hafsa'ya Nispet edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 397-420.
- Suyûtî, Ebû Bekr Celâleddin. *Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'ili âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. b.y: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tütün, Sevgi. *Taberî Tefsiri Bağlamında Örneklerle Hz. Âişe'nin Tefsir Rivâyetleri ve Metodu*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Nur. *Hafsa*, ed. Adnan Demircan. Şaban Öz. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır. *el-Burhân fî ulumi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhilu'l-irfân*. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.